

УДК 159.9.07 - 053.6

ТЕСЛЕНКО Марина Миколаївна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКА НА ЙОГО СТАТУСНЕ ПОЛОЖЕННЯ У ГРУПІ ОДНОЛІТКІВ

У статті подано результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми впливу тривожності підлітка на його статусне положення у групі однолітків. Проаналізовано внесок вітчизняних і закордонних учених у вивчення феномену тривожності. Проведено аналіз отриманих результатів та сформульовано відповідні висновки.

Ключові слова: *особистісна, ситуативна та шкільна тривожність, статус, підлітковий вік.*

Постановка проблеми. Кожний віковий період школяра відрізняється своїми фізичними та психічними особливостями, соціальним статусом як у школі, так і в житті. Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до зрілості. Зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, породжують новий рівень його самосвідомості, потребу у самоствердженні, у рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Саме в цьому віці судження та оцінки однолітків починають набувати для підлітків більшого значення, ніж судження та оцінки вчителів; вони за будь-яких умов намагаються уникати критики друзів через страх бути відстороненими від референтної групи.

І якщо у молодших школярів підвищення тривожності виникає при контакті з незнайомими дорослими, то у підлітків напруга і тривога з'являється у відносинах з батьками і однолітками [5], оскільки спілкування школяра у підлітковому віці з однолітками є важливим каналом його соціалізації, відпрацюванням навичок соціальної взаємодії, уміння завойовувати авторитет для заняття бажаного статусу та набуття нової соціальної позиції.

Отже, спілкування з ровесниками – тверда школа соціальних відносин, яка вимагає високої емоційної напруги. Група однолітків, з якими контактує підліток, впливає на розвиток її особистості. «За радість комунікації» дитина-підліток витрачає багато енергії на почуття, пов'язані з успіхом ідентифікації й стражданнями

відчуження. Тому якщо школяр, керуючись своїми домаганнями щодо певного місця в колективі, в реальності не отримує його, то ця ситуація може викликати у нього сильну емоційну реакцію у вигляді тривоги.

Тривожність – це суб'єктивний прояв неблагополуччя особистості, її дезадаптації. Тривожність як переживання емоційного дискомфорту, передчуття наближеної небезпеки є вираженням незадоволення значимих потреб людини.

Тривожність негативно впливає не лише на емоційне самопочуття людини, а й у подальшому порушує функціональні можливості психіки, гальмуючи її розвиток як особистості. Так звані «хронічні тривоги» здебільшого перетворюються на патопсихологічні розлади, а значна кількість тривожних дітей мають проблеми зі здоров'ям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема тривожності особистості завжди посідала важливе місце у педагогічній та віковій психології і на сьогодні є достатньо розробленою. Разом із тим, багатоаспектність наукового дослідження тривожності як системного явища та властивості особистості (В. Астапова, Ф. Березіна Г. Габдреева, Є. Калюжна, В. Нестеренко, Г. Прихожан, С. Тарасова, К. Хорні та ін.) не охоплює всього спектру пов'язаних із зазначеним феноменом проблемних питань.

Такі вчені, як Е. Еріксон, У. Морган, Ю. Пахомов, Ю. Ханін, Г. Айзенк, Б. Вяткін, Ч. Спілбергер, Н. Махоні, Е. Соколов, Е. Ейдемільлер, А. Захаров багато років досліджували явище підліткової тривожності як емоційного стану та її вплив на соціалізацію молоді особистості.

Але все ж таки необхідної кількості фахових досліджень проблеми взаємодії цих психологічних феноменів не вистачає, тому тема дослідження потребує більш детального аналізу та вивчення.

Метою статті є дослідження впливу рівня тривожності школяра підліткового віку на його статусне положення у колективі однолітків.

Вклад основного матеріалу дослідження. Одна з головних тенденцій перехідного віку – це переорієнтація зі спілкування з батьками, вчителями і старшими на ровесників, більш-менш рівних за статусом. Такий перехід може відбуватися повільно і поступово чи у вигляді стрибка і бурхливо, він по-різному виражений в окремих сферах діяльності, де престиж старших і однолітків неоднаковий, але відбувається він обов'язково.

Бути визнаним у колективі, займати певне місце, грати певну роль – це ціннісна ідея даної категорії школярів. Якщо вона реалізується, підліток живе в мирі та злагоді з тими, хто його оточує. Розбіжність в

оцінках, даних людиною самій собі і отриманих нею від інших, є важливим джерелом тривожності. Причинами її виникнення може бути самоізоляція в колективі школярів. Часто такі підлітки замкнуті, ні з ким не товаришують, вступають у конфлікти з товаришами і дорослими [7].

Відомий психолог О. Запорожець зазначав, що соціальне середовище є не просто зовнішньою умовою, а справжнім джерелом розвитку дитини, оскільки в ній утримуються всі ті матеріальні й духовні цінності, якими окремих індивід повинен оволодіти у процесі свого розвитку [2].

Окрім того, спілкування з однолітками — це дуже важливий специфічний інформаційний канал. По-перше, по ньому підлітки довідуються багато необхідних речей, яких із тих чи інших причин їм не повідомляють дорослі. Наприклад, переважну більшість інформації з питань статі підліток одержує від ровесників, тому їхня відсутність може затримати його психосексуальний розвиток чи надати йому нездоровий характер. По-друге, це специфічний вид міжособистісних відносин, де відпрацьовуються необхідні навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні і в той же час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси із суспільними. Змагальний характер групових взаємин, якого немає у відносинах з батьками, також слугує важливою життєвою школою. По-третє, це специфічний вид емоційного контакту. Свідомість групової належності, солідарності, товариської взаємодопомоги не тільки полегшує підлітку автономізацію від дорослих, але і дає йому надзвичайно важливе почуття емоційного благополуччя і стійкості [1].

Отже, саме контакт із групами ровесників істотно відображається на розвитку особистості підлітка. Від стилю комунікації, від положення серед однолітків залежить, наскільки дитина відчуває себе спокійною, задоволеною, якою мірою вона засвоює норми відносин з оточуючими. Важливе значення має почуття належності до особливої «підліткової» спільноти, що виникає у підлітка.

Стосунки з товаришами знаходяться в центрі життя підлітка, значною мірою визначаючи всі інші сторони його поведінки і діяльності. Порушення соціальних зв'язків з батьками і (або) однолітками нерідко є причиною розвитку тривожності у школярів підліткового віку.

Тривожність підлітка часто порушує його нормальне життя, нерідко виступає причиною порушення соціальних зв'язків з оточуючими, опиняючись в ситуації так званого «зачарованого психологічного кола». Тривожність знижує ефективність виконання

носієм даної характеристики різноманітних видів діяльності, заважає відкритому, щирому спілкуванню з оточуючими. М. Астапов також підкреслює, що тривожність призводить до уникнення контактів, порушує соціальні зв'язки людини [4].

Проблема тривожності особистості є однією з найважливіших і складних проблем сучасної психології. У науково-психологічній літературі існує велике різноманіття підходів як до самої проблеми тривожності, так і її соціально-психологічних детермінант (Л. Божович (адекватна й неадекватна тривожність), Р. Лазарус та Дж. Аверілл (концепція когнітивної оцінки й переоцінки), В. Мерлін, Я. Стреляу (психодинамічний підхід), О. Ранк (пологовий травматизм), Г. Салліван (енергетична концепція тривожності), Ч. Спілбергер, Ю. Ханін (стресова обумовленість тривожності), А. Фройд, Д. Бірлінгам (посттравматична обумовленість виникнення тривожності), К. Хорні (середовищна обумовленість тривожності)) [2; 4; 6].

Інтерес до тривожності у З. Фрейда виник, коли він отримав перші результати здійсненої ним терапії. Він прийшов до розуміння, що тривога є функцією Его і призначення її полягає в тому, щоб попереджувати особистість про наближення загрози, з якою треба зустрітися або яку слід оминати. Таким чином, тривога дає можливість особистості реагувати на загрозову ситуацію адаптивним способом.

Цей учений визнавав необхідність розмежування страху і тривоги, вважаючи, що страх – реакція на конкретну небезпеку, тоді як тривожність – реакція на небезпеку, невідому і невизначену. Тривожність характеризується трьома основними ознаками: специфічним почуттям неприємного; відповідними соматичними реакціями (насамперед посиленням серцебиття); усвідомленням цього переживання. Що стосується несвідомої тривожності, то надалі вона стала розглядатися вченим у руслі досліджень психологічного захисту.

Незважаючи на те, що в наші дні ідеї класичного психоаналізу вже не настільки популярні у психологічному співтоваристві, як у колишні часи, необхідно визнати, що уявлення З. Фрейда на довгі роки, аж до наших днів, визначили основні напрямки вивчення тривожності [3].

У роботах Ч. Спілбергера тривожність розділена на особистісну і ситуативну. Саме тому тривожність можна розглядати як властивість особистості і як психічний стан.

Ситуативна тривожність, породжена деякою конкретною ситуацією, яка об'єктивно викликає занепокоєння. Цей стан може виникати у будь-якої людини напередодні можливих неприємностей і

життєвих ускладнень. Особистісна тривожність може розглядатися як індивідуальна риса, що виявляється в постійній схильності до переживань тривоги в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в тому числі і таких, які мають суб'єктивний характер. Вона характеризується станом несвідомого страху, невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприйняти будь-яку подію як несприятливу і небезпечну.

Більш невизначеною є ситуація з доказами впливу тривожності на особистісний розвиток, хоча вперше його відзначив ще С. К'єркегор, який вважав тривожність основним чинником, що визначає історію людського життя.

Г. Салліван зазначає, що в основі мотивації міжособистісних відносин знаходиться мотив прагнення заслужити схвалення значущої людини та острах несхвалення [4]. Тобто основним джерелом тривожності є несхвалення з боку значущих людей. К.Хорні також наполягає на значенні міжособистісних потреб: у любові, турботі, схваленні з боку інших [6]. Тобто досвід спілкування стає «генератором» тривожності, а соціальне оточення людини впливає на виникнення та закріплення її на особистісному рівні. Особливо яскраво це виявляється на статусі підлітків у групі однолітків. Такі діти зазвичай невпевнені в собі, замкнуті, безініціативні, мало спілкуються або, навпаки, надмірно прагнуть спілкування [3]. Досить часто в інших дітей з'являється прагнення домінувати над тривожними дітьми, що в свою чергу веде останніх до тенденції уникати спілкування, до певної ізоляції.

У дослідженні рівня домагань у підлітків М.З. Неймарк виявила, що емоційне неблагополуччя типу тривожності спостерігалось в дітей із високою самооцінкою. Вони претендували на те, щоб бути «найкращими» учнями або займати найвище становище в колективі, тобто хотіли мати високі домагання в певних сферах, хоча дійсних можливостей для реалізації своїх домагань не мали.

Учнівський колектив, як справедливо помітила Л. Новікова, – явище неоднозначне. З одного боку, це функція педагогічних зусиль дорослих, з іншого боку, учнівський колектив – спонтанне явище, що розвивається тому, що діти мають потребу в спілкуванні і вступають у спілкування аж ніяк не тільки за встановленими дорослими рецептами. Ця подвійність знаходить своє вираження у двоїстій структурі колективу: формальній, обумовленій через задану організаційну структуру, і неформальній, що складається у процесі вільного спілкування дітей. Будь-який шкільний клас диференціюється на групи і підгрупи, причому за різними ознаками, що не співпадають одна з одною [1]. Складається особлива внутрішньо-шкільна і внутрішньо-

класна ієрархія, заснована на їхній навчальній успішності чи належності до «активу». Ізоляваність «важкого» підлітка у класі може бути не тільки причиною, але і наслідком того, що він знаходиться осторонь від колективу, зневажає його цілі і норми поведінки тощо.

Отже, підліткове спілкування підвищує впевненість підлітка в собі і дає додаткові можливості для самоствердження.

Для дослідження впливу тривожності підлітків на їх становище в середовищі однолітків використовується стандартизований комплекс наукових методів і психодіагностичних методик. Так, застосування методик типу опитувальники відповідає специфіці досліджуваного явища та умовам проведення психологічної діагностики.

Наше дослідження передбачає виявлення впливу тривожності підлітків на їх становище в середовищі однолітків. Відповідно, дібрано методи і методики для виявлення рівня ситуативної та особистісної тривожності (методика «Шкала ситуативної та особистісної тривожності» Ч. Спілбергера); методика для вивчення рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі шкільним життям підлітка, зокрема, визначення переживання соціального стресу, фрустрації потреби у досягненні успіху, страху самовираження, боязні ситуації перевірки знань, страху не відповідати очікуванням оточуючих, низького фізіологічного опору стресу, проблем і страхів у відносинах із учителями (методика «Дослідження шкільної тривожності» Д. Філіпса); соціометричний метод для визначення статусів учнів.

В емпіричному дослідженні взяв участь 61 учень віком 13–14 років, з них 32 дівчини (52 %) та 29 хлопців (48 %). Дослідження проводилося з початку листопада 2015 року по кінець лютого 2016 року на базі Котелевської загальноосвітньої школи № 2 I–III ступенів.

Ми використали методики вимірювання шкільної, особистісної та ситуативної тривожності підлітків та метод «Соціометрія», який дозволив нам виявити соціальне положення дітей у класі.

Було визначено, що при дослідженні групових взаємовідносин серед трьох колективів було обрано 6 (9,8 %) соціометричних «зірок» – 4 жіночої статі, 2 чоловічої. Один із них є офіційним лідером у групі. 28 школярів (45,9 %) опинилися у групі прийнятих і 22 підлітки (36 %) потрапили у групу неприйнятих (до речі 11 із них навчалися в одному класі). Учні в цьому класі часто конфліктували, а психологічна атмосфера в колективі була несприятлива. Решта, а це 5 дітей (8,2 %), не отримали жодного позитивного вибору.

За допомогою комплексу психодіагностичних методик на визначення тривожності у підлітків було встановлено, що 21 особа (34,4 %) має високий рівень особистісної тривожності, 33 підлітки

(54 %) – помірний, і 7 школярів (11,6 %) – низький рівень особистісної тривожності. Отримані дані ми співставили із соціометричними даними і, вираховавши процентне співвідношення в межах одного статусного положення, унаочнили на рис. 1.1., 1.2., 1.3.

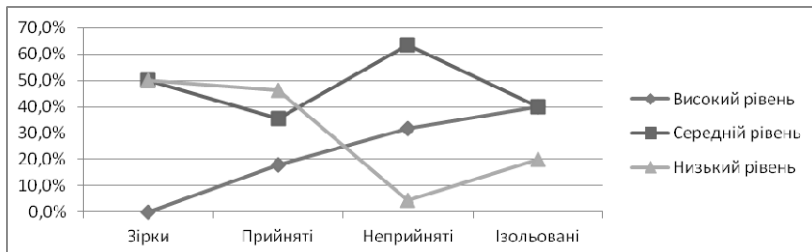

Рис. 1.1. Показники рівнів особистісної тривожності підлітків з різним статусним положенням у групі однолітків

Щодо показників ситуативної тривожності, то ми мали такі результати: 22 школярі (36 %) мають високий рівень ситуативної тривожності, у більшості дітей виявлено помірний рівень ситуативної тривожності (35 осіб — 57,4 %), і лише у 4 досліджуваних (6,6 %) ситуативна тривожність знаходиться на низькому рівні.

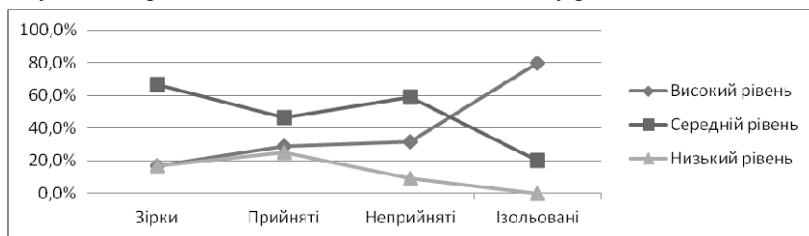

Рис. 1.2. Показники рівнів ситуативної тривожності підлітків з різним статусним положенням у групі однолітків

При визначенні загального рівня шкільної тривожності ми з'ясували, що високий рівень за цим показником мають 10 респондентів (16,4 %), середній — 26 (42,6 %) і 25 школярів (41 %) — низький рівень шкільної тривожності. Проте, якщо порівняти результати за класами, то ми можемо спостерігати певну відмінність у збільшенні відсотків підлітків із високим та середнім рівнем шкільної тривожності у класі, де ми виявили найбільший відсоток неприйнятих дітей — 50 % (із загальної кількості неприйнятих). Такі результати свідчать, що досліджувані під час перебування в одному навчальному закладі, але у різних колективах однолітків схильні переживати тривожність різного рівня інтенсивності.

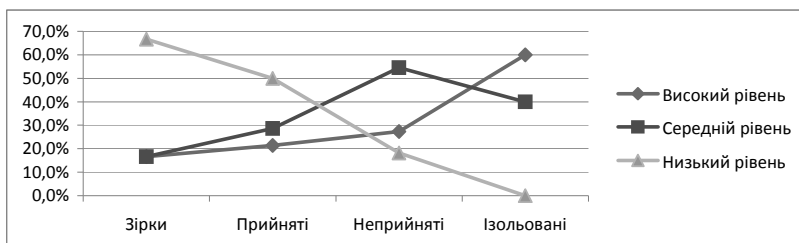

Рис. 1.3. Показники рівнів шкільної тривожності підлітків з різним статусним положенням у групі однолітків

Якісний аналіз характеру тривожності у досліджуваних підлітків показує, що основними причинами шкільної тривожності є: проблеми і страхи у стосунках з учителями, страх самовираження і переживання соціального стресу (рис 1.4.).

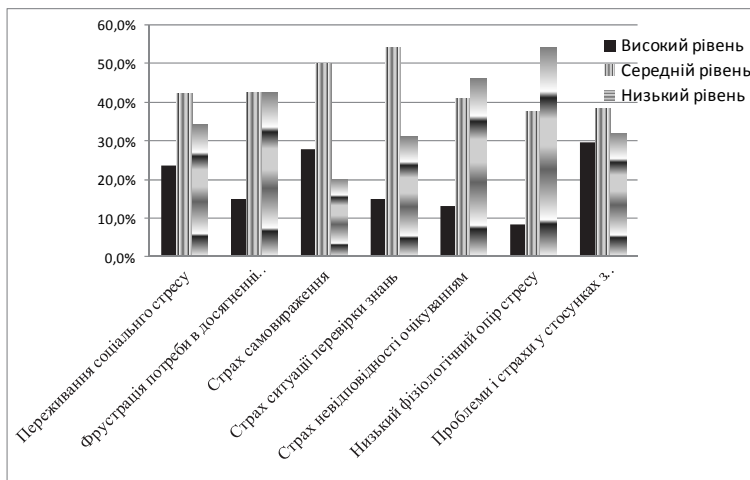

Рис. 1.4. Показники рівнів шкільної тривожності досліджуваних підлітків за окремими субшкалами

Після порівняльного аналізу результатів, отриманих шляхом емпіричного дослідження, ми зробили наступні **висновки**.

З'ясовано, що чим вищий загальногруповий рівень шкільної та ситуативної тривожності, тим більший відсоток дітей має несприятливий статус у класі.

Визначено, що подання різних соціальних статусів учнів у шкільному колективі та високих показників шкільної, особистісної та ситуативної тривожності обумовлені необхідністю або бажанням того

чи іншого учня займати певне соціальне місце у структурі взаємовідносин у класі, що й породжує такі психологічні явища з негативним емоційним підтекстом, як хвилювання, переживання, тривога і навіть страх.

Більшість школярів з високим рівнем тривожності мають статус неприйнятих або ізольованих. Лише один підліток серед усіх ізольованих мав середній рівень як шкільної, так і ситуативної тривожності і низький рівень особистісної тривожності. Варто зауважити, що високий рівень загальної шкільної тривожності спостерігався не лише в ізольованих учнів, а й у деяких лідерів та прийнятих дітей у класі. Серед учнів, які за соціальним статусом у класі є лідерами, один має високий рівень шкільної та ситуативної тривожності. Проте в позиції ситуативної тривожності більшість зірок мають середній рівень її сформованості. Щодо особистісної тривожності, то ми отримали однакові відсотки в межах середнього і низького рівнів. Даний феномен має чітке пояснення з боку загальної і соціальної психології: дитина хоч і отримує особистісні соціальні переваги в класі, але дуже боїться втратити свій статус з різних причин, що й породжує певний внутрішній конфлікт, який супроводжується емоційними переживаннями і тривогами (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1.

Процентне співвідношення показників особистісної, ситуативної та шкільної тривожності підлітків у розрізі статусного положення школяра у класі

Рівні особистісної ситуативної та шкільної тривожності	Статусне положення підлітків у групі			
	Зірки	Прийняті	Неприйняті	Ізольовані
Високий рівень ОТ	0	17,9	31,8	40,0
Середній рівень ОТ	50	35,7	63,6	40,0
Низький рівень ОТ	50	46,4	4,5	20,0
Високий рівень СТ	16,7	28,6	31,8	80
Середній рівень СТ	66,6	46,2	59,1	20
Низький рівень СТ	16,7	25,0	9,1	0
Високий рівень ШТ	16,7	21,4	27,3	60,0
Середній рівень ШТ	16,7	28,6	54,5	40,0
Низький рівень ШТ	66,6	50,0	18,2	0

Можна припустити, що такі поєднання різних соціальних статусів учнів у шкільному колективі та високих показників шкільної,

особистісної та ситуативної тривожності обумовлені необхідністю або небажанням того чи іншого учня займати певне соціальне місце у структурі взаємовідносин у класі, що і породжує такі психологічні явища з негативним емоційним підтекстом, як хвилювання, переживання, тривога і навіть страх. Лідери бояться втратити свій статус, у якійсь ситуації не зможуть відповідати належним вимогам, осоромити батьків і т.д. Учні, яким надають недостатньо уваги або яких зневажають, намагаються покращити свою соціальну позицію, докладають певних зусиль, які часто не відповідають реальним можливостям дитини. А ізольовані діти іноді взагалі не переймаються таким соціальним положенням і, відповідно, їх шкільна, особистісна та ситуативна тривожність має низькі або середні показники.

Отримані емпіричні дані піддавалися кількісному аналізу із подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням. Математичне обчислювання та графічна презентація експериментальних даних здійснювались на персональному комп'ютері за допомогою пакету статистичних програм SPSS v 10.0.05 for Windows.

На основі кореляційного аналізу був встановлений значимий взаємозв'язок між рівнем ситуативної, шкільної тривожності та статусним положенням школяра у групі однолітків (можливість похибки $\leq 0,05$).

Перспективи подальших розвідок дослідження тривожності ми вбачаємо в пошуку шляхів подолання різних видів тривожності у школярів підліткового віку та її психопрофілактики.

Список використаних джерел

1. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях: учебное пособие / Сергей Витальевич Духновский. – Курган : Изд-во Курганского гос. Ун-та, 2003. – 124 с.
2. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
3. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст / А.М. Прихожан. – С. Пб. : Питер, 2007. – 192 с.
4. Тревога и тревожность / [сост. и общ. ред. В.М. Астапова]. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
5. Учителям и родителям о психологии подростка: науч.-попул. / Г.Г. Аракелов, Н.М. Жариков, Э.Ф. Зеер и др.; под ред. Г.Г. Аракелова. – М. : Высш.шк., 1990. – 304 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни; [пер. с англ. А. М. Боковиков]. – М. : Академический Проект, 2008. – 208 с.
7. Шаповаленко Л.Д. Вікова психологія / Л.Д. Шаповаленко. – К. : 2004. – 388 с.

М.Н. Тесленко

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ ПОДРОСТКА НА ЕГО СТАТУСНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ

В статье представлены результаты теоретического анализа и эмпирического исследования проблемы влияния тревожности подростка на его статусное положение в группе сверстников. Проанализирован вклад отечественных и зарубежных ученых в изучение феномена тревожности. Проведен анализ полученных результатов и сформулированы соответствующие выводы.

Ключевые слова: личностная, ситуативная и школьная тревожность, статус, подростковый возраст.

M. Teslenko

RESEARCH OF TEENAGERS' ANXIETY INFLUENCE ON THEIR STATUS POSITION IN THE GROUP OF PEERS

The article presents the results of theoretical analysis and empirical research of the problem of teenagers' anxiety influence on their status position in the group of peers.

The author indicates that the teenagers' communication with peers is an important channel of their socialization, practicing of social interaction skills, an ability to gain authority for having the desired status and acquirement of a new social position. Relations with friends are in the center of teenager's life, mostly defining all other aspects of his behavior and activities. Therefore if the pupil, following his requirements about a particular place in the collective, does not get it in reality, this situation can cause his intense emotional reaction in the form of anxiety. At the same time, teenager's anxiety often disturbs his normal life, often serving as a reason of interruption of social relations with others, finding themselves in a situation of so-called "charmed psychological circle".

The result of article is a number of conclusions. In particular, it was found that the higher the general group level of school and situational anxiety, the bigger the percent of children with an unfavorable status in the class. It was determined that the combination of different social statuses of pupils in school collective and high rates of school, personal and situational anxiety are caused by the need or pupils' desire to gain a certain social place in the structure of relationships in the class, which generates such psychological phenomenon with negative emotional subtext as thrill, stress, anxiety and even fear.

However, the high level of general school anxiety was showed not only by isolated pupils, but also by some leaders and accepted children in class because of fear to lose their status. It generates some internal conflict, which is accompanied by emotional experiences and anxieties. In return, some isolated children sometimes do not care about such social position and, consequently, their school, personal and situational anxiety have low or average rates.

Keywords: personal, situational and school anxiety, status, teenager's age.

Надійшла до редакції 6.05.2016 р.